

1919-1923 Dönemi Türk Milliyetçilikleri

EREN DENİZ (TOL) GÖKTÜRK

Türkiye tarihinin en muğlak dönemlerinden biri olan 1919-1923 arası yıllar, Cumhuriyet'in oluşumunun iç ve dış koşullar çerçevesinde irdelenebilmesi için çeşitli boyutlarıyla incelenmesi gereken bir süreçtir. Dönemin belirgin, öne çıkan ve giderek de yaşam bulan temel şiarı olan "vatanın yabancı işgallerden kurtulması" hedefi, bu sürecin başlangıçta dağınık ve çok bileşenli, birden fazla merkezli birçok politikasını etkilemiş ve giderek hem yapıyı tek merkeze indirmiş hem de bu politikaları biçimlendirmiştir. Bu temel hedef çerçevesinde toplanan Büyük Millet Meclisi (BMM) giderek kendisini yegâne örgütlenme odağı olarak kabul ettirirken, Meclis içinde ise Mustafa Kemal'in önderliğinin belirleyici konumu da giderek güç kazanmıştır. Böylesi bir süreç Türk Milliyetçiliği açısından ele alındığında, "işgalden kurtulma" hedefinin kendisinin kaçınılmaz bir biçimde milliyetçi bir içeriğe sahip olmasının ötesinde 1923'ten itibaren ortaya konan ulus devlet yapısı ve Mustafa Kemal çizgisi, Türk milliyetçiliğinin anlamı, kapsamı ve hedefleri açısından homojen bir durumun varsayılması- na gerekçe olmuştur denilebilir.

Oysa, bu süreç, resmî tarih dışında değerlendirildiğinde ve "vatanın yabancı işgallerden kurtulması" hedefinden ayrı bir

başlık olarak incelendiğinde, Mustafa Kemal'in önderliğinde ortaya çıkan Türk milliyetçiliği çizgisinin dönemin başlangıcından sonuna kadar aynı tutumu sürdürmediği, ortaya çıkan yeni koşullar ve konjonktürel değişimlere bağlı olarak farklılaştığı gözlemlenmektedir. Bunun yanı sıra çizgi farklılaşması açısından irdelenmesi gereken diğer önemli bir olgu da Büyük Millet Meclisi içerisinde varolan muhalefet ve bu muhalefetin İkinci Grup olarak örgütlenmesidir. Bu örgütlenme, BMM'de simgeleşen Türk milliyetçiliğinin kendisini hem içeride, içerideki "ötekine" karşı, hem de dışarıda homojen bir biçimde ifade etmediğinin göstergesi olmaktadır.

Kaldı ki, özellikle sürecin ilk yıllarında etkinliğini sürdüren ve hissettiren, Ankara ve BMM dışında kalan, İstanbul Hükümetleri, İstanbul Meclis-i Mebusanı ile yerelerde ortaya çıkan Kuvayı Milliye ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinin ve milliyetçiliği farklı yorumlayan diğer cemiyet ve partilerin de bu değerlendirme de yerlerini alması gerekmektedir.

Ancak ortak bir nokta olarak, bu dönemde kendini milliyetçi olarak tanımlayan/tanımlanan akımların hemen hepsinin Osmanlı modernleşme sürecinin ve bu sürecin ortaya çıkarttığı siyasi/ideolojik çelişkilerin mirasçısı olduğunu belirt-

mek gerekir. Bu miras, ekonomik, toplumsal ve siyasal yapısında birtakım yeni düzenlemelere zorunlu kılınan Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya ölçeğinde yayılan kapitalist sisteme entegrasyon sürecinin bir ürünüdür. Böylece, bir yandan Osmanlı'nın kapitalist sisteme ve siyasal bağlamda Avrupa devlet sistemine bir yarı sömürge biçiminde katılması sağlanırken, öte yandan aynı zamanda modernleşme sürecinin de önünü açan koşullar da hazırlanmıştır. Bir başka ifadeyle Osmanlı devlet sisteminin özerk yapısının, "devlet düzeni" işlemeye devam ettiği sürece, Osmanlı'nın dünya kapitalist sistemine bir yarı-sömürge olarak entegre olma sürecini engellemesi söz konusu olmadığı gibi, bu sürece göre kendini savunması ya da yeniden tanımlaması da olanaklı olmamıştır (Kazancıgil, 1981: 41). Bu gelişme, imparatorluğun korunması ve kurtarılmasına farklı çözüm arayışları ve yorumlar getiren ve uzunca bir dönemi kapsayan çeşitli hareketlerin - Osmanlıcılık, Pantürkizm, Panislâmizm ya da Jöntürkler, Tanzimat, I. ve II. Meşrutiyet ve İttihat ve Terakki Partisi- sonunda oluşmuş ve fiili olarak imparatorluğun dağıldığı/çöktüğü bir dönüm noktasına gelinmiştir.

Bu çerçevede değerlendirildiğinde ise, Mustafa Kemal liderliğine kadar uzanan bir süreklilik oluşmaktadır. İstanbul'un işgaline kadar geçen sürecin İstanbul hükümetleri, Kuvayı Millîye hareketleri ve hatta "modernizm karşıtlığı" bağlamında Osmanlı'nın varolan geleneksel yapıları ve kurumları, Tanzimat, Jöntürkler, Meşrutiyet ve İttihat ve Terakki, Osmanlı modernleşme sürecinin bir parçası olmaktadır. Ancak, bunların arasından özellikle İttihat ve Terakki ideolojik/siyasal mirası nedeni ile önem kazanmakta olup, kendisinden sonraki dönemin Türk milliyetçiliklerinin dayanacağı temelleri tanımlamıştır. Ele aldığımız dönem açısından bu miras, yukarıda tanımlandığı gibi Türk

milliyetçiliğinin aynı zamanda çok parçalı ve zaman zaman çelişen öğeler de sunmasının da gerekçesi olmuştur denilebilir.

1908'de monarşinin tekrar kurulması ile imparatorluğu çökmekten koruyacak yolların bulunması hedefiyle modernleşme yanlılarının iktidara gelişi söz konusudur. Ancak bu iktidar, bir yandan padişahlık-halifelik makamının iktidarının sınırlarının daraltılması için sürdürülen çabaları diğer yandan ise imparatorluğun korunmasına yönelik hedefleri içermekte olup, doğrudan bir Türk milliyetçiliğine sahip çıkışın somut koşulları yoktur. Öte yandan, modernleşmenin kurucu bir unsur olarak milliyetçiliğin yaşama geçirilebilmesi zaten ancak halifelik kurumunun ortadan kaldırılması ve laikliğin devlet ile vatandaş arasında ilişki kuran ve devletin meşruluğunu sağlayan bir dayanak olarak ortaya çıkmasıyla olanaklıdır. Bu koşullar ise şeriatın yanı sıra pozitif bilgiyi ve bilimi meşruiyet öğeleri olarak sunan İttihat ve Terakki iktidarı için yoktur. Bu durum daha sonraki süreçte büyük ölçüde İttihat ve Terakki iktidarının iradesi ve belirleyiciliği dışında gelişen koşullar içinde değişmiş ve sonraki milliyetçi yaklaşımlar için zemin hazırlamıştır. Özellikle Birinci Dünya Savaşı'nda Arap milliyetçiliğinin takındığı tutum ve Kafkasların Bolşevikleşmesi süreçleri birleştirildiğinde Panislâmizm ya da Panturanizmin gerçekleşebileceği mekân ya da koşullar ortadan kalkmıştır. Bu gelişme Mustafa Kemal liderliğinin İttihat ve Terakki'nin "aşamadığı/aşmadığı" çelişik durumdan kurtulmasını sağlamıştır. Bir başka ifadeyle, Osmanlı İmparatorluğu'nun varlığını sürdürmek için hem "Batılılaşma" ve "modernleşme" hem de "Batı uygarlığına" karşı kendini savunma çabalarının gerekçeleri ortadan kalkmıştır. Böylece, 1919-1923 dönemi, aynı zamanda patriarkal-geleneksel devlet sisteminin 20. yüzyıl uluslararası sistemine ve dünya kapitalist sistemine uygun bir mo-

dern-ulus-devlet kurulması çabalarının da sonuçlandırıldığı bir dönem olmuştur. Ancak, süreç, tam da bu nedenle Türk milliyetçiliğinin dayanaklarına ilişkin kesin tanımların yapılmadığı ya da koşullar gereğince İslâmiyet ve padişahlık/halifelik kurumlarıyla kuramsal düzeyde bile ilişkinin ayrıştırılmadığı bir dönemdir. Mirasçısı olduğu siyasî/ideolojik tarihin çelişkilerini de içinde taşımaya devam etmiştir. Birinci Dünya Savaşı sonrasında yaşanan işgaller bu çelişkiyi “medeniyette uluslararasılaşım, kültürde ulusal kalmak”, kapitalist kalkınma modeli, modernizm, dolayısıyla pozitivism olarak biçimlendirmiştir. Tüm bunlar, Türk kimliği üzerinde yükselme sürecinin ilk aşamasını oluşturmuştur.

BMM ÖNCESİ TÜRK MİLLİYETÇİLİKLERİ

BMM'nin kurulması öncesinde dönemin önemli bir dinamiği adı gereği milli bir nitelik taşıyan ve direniş hareketi biçiminde ortaya çıkan Kuvayı Milliye hareketleridir. Bunların, yerel İttihat ve Terakki örgütlenmeleri ile yabancı işgalleri karşısında doğrudan çıkarları çatışan Müslüman esnaf, toprak sahibi ve köylülerin bileşiminden oluştuğu söylenebilir. Bu hareketlerin ilk örneklerinden birisi, düzensiz ordulara sahip Batı Anadolu'nun yirmi bir işgal karşıtı örgütünün bir araya geldiği 26 Ağustos 1919 tarihli Balıkesir toplantısıdır. Bu örgütler Harekat-ı Milliye Komitesi adı altında bir birlik oluşturmuştur. Aslında Erzurum Kongresiyle doğrudan bağlantısı olmayan bu örgütlenme, daha sonra Ankara hareketiyle bağlantı kurmada bir araç olmuştur (TİH, 1963: 207-209; Selek, S., 1987: 246-253; Yerasimos, S., 1989: 27). Bir başka örnek olan Trakya ve Paşaeli Müdafaa-i Osmanlı Komitesi yine Erzurum ve Sivas'ta ortaya çıkan direniş hareketinden bağımsız bir örgütlenmedir. Bu örgüt Talat Paşa tarafından Birinci Dünya Savaşı'nın bitmesinden hemen on-

ce kurdurulmuş, daha sonra çeşitli Osmanlı devlet adamları tarafından desteklenmiştir. Doğu Trakya'nın işgal edilmesi söz konusu olduğunda bağımsızlık ilan etmeyi hedeflemiş olan bu örgütlenmeye, Erzurum Kongresi toplanmadan hemen önce Mustafa Kemal birlik oluşturmak üzere çağrı yapmıştır (Selek, S., 1987: 100; Nutuk, cilt III, 1989: 1222).

Bir başka örnek olan ve ilk kez 14 Kasım 1918'de Kars'ta toplanan Kars İslâm Şurası ise 18 Ocak 1919'da 131 delegenin katıldığı son toplantısında 18 maddelik bir anayasa oluşturmuş ve Cenubugarbi Kafkas Hükümet-i Muvakkate-i Milliyesi (Güney-Batı Kafkas Milli Geçici Hükümeti) adıyla bir devlet kurulduğunu ilan etmiştir (Sarhan, Z., 1982: 39, 56, 106; Küçük, Y., 2001: 99-100; Yerasimos, S., 1994: 319).¹

Yukarıda sunulan bu örgütler işgallere karşı aldıkları kararlarda, koşullarını tanımlamak ve hedeflerini belirtmek için milliyetçi tanımlamalara yer vermişlerdir. Balıkesir Kongresi sonunda “Hedef ve gaye vatanı kurtarmaktır” diye kararını belirlerken, metin: “*Türk* son zerre-i hayatını da sarf edecek ve fakat hiçbir ve tehdit karşısında, hiçbir zaman işgalleri kabul etmeyecektir” (TİH, 1963: 208) sözleriyle bitirilmektedir. Yine Erzurum'dan bağımsız olarak ve Balıkesir Kongresi'nin bir devamı olarak gerçekleştirilen Harekatı Milliye ve Reddi İlhak Büyük Kongresi'nin (16-25 Ağustos 1919) sonuç beyannamesinde ise “Harekatı Milliye'nin yegâne gayesinin binbeşyüz seneyi aşan bir zamandan beri *Türk* ve *İslâm* olan sevgili memleketimizden *ırkımızın* düşmanı bulunan Yunanlıları taddan ibaret olduğu” belirtilmektedir (TİH, 1963: 210).

Kongrece General Milne'ye çekilen telgrafta ise Yunanlıların İzmir'i işgalinden sonra “galeyana gelen *Türk* ve *Müslüman* umumi efsarının [...] meydana getirdikleri *milli kuvvetin*” asıl amacının “Yunanlıla-

rın *Türk* topraklarından çıkarılmasından ibaret" olduğu belirtilerek, bu tutumun İtilaf Devletleri'ne karşı bir tavır olarak algılanmaması gerektiğinin altı çizilmektedir (TIH, 1963: 212). Sivas Müdafaayı Hukuk Cemiyeti'nden gelen bir telgrafta "İzmir Anadolu'nun kalbi ve Müslüman Türk aleminin gözbebeğidir [...] Anadolu ve Rumeli'nin bütün Müslüman ve Türk evlatlarının kalpleri sizinle beraberdir deniliyordu" (Özalp, 1988: 82). Balikesir'den Sultanahmet mitingi heyetine çekilen telgrafta ise "İzmir Anadolu'nun kalbi ise, İstanbul'da dimağdır. Onun tahlisi uğrunda Türk bütün mevcudiyetini feda-ya amadedir" (Özalp, 1988: 83).

Tüm bu ifadelerden henüz Türk kimliği ile Müslüman kimliğinin ayrıştırılmadığı, ancak bu kimliklerin örneğin Yunan kimliği karşısında bir ırk olarak tanımlandığı ve Müslüman kimliğin Türk kimliği içersinde algılandığı ya da "İslâm'ı Türkleştirmek" olarak adlandırılacak yaklaşımlardan söz edilebilir.

Sonuçta Mondros Ateşkesi'nden hemen sonra işgal edilen ya da gayrimüslimlere verilmesi beklenen bölgelerde Müslümanlık-Türklük temelinde, o bölgenin ekonomik olarak ileri gelenlerinin desteklediği ve yerel İttihat ve Terakki örgütlerinin içinde olduğu küçük boyutlu direniş merkezleri ortaya çıkmıştır.

İSTANBUL HÜKÜMETLERİ VE MİLLİYETÇİLİK

Yerellerdeki bu direnişlere koşut olarak asıl olarak İstanbul'da "milliyetçi" bazı örgüt, parti ve cemiyetler ateşkesten hemen sonra hızla kurulmuştur. Bu örgütleri bir çan altında toplayarak bir direniş merkezi oluşturulmaya çalışan Millî Kongre,² Trakya ve Anadolu'nun etnik bakımdan Türk çoğunluğa sahip olduğunun altını çizerek, bu bölgelerin Türklerde kalması gerektiğini iddia etmiştir. Bunun yanı sıra İstanbul'da Vahdet-i Milli-

ye Heyeti (Tunaya, T. Z., 1986: 150-151; 437-445),³ Kasım 1918'de kurulan Ahali İktisat Fırkası (Tunaya, T. Z., 1986: 161-182),⁴ gibi daha önce görülmemiş sayıda parti, dernek ve kurullar oluşmuş, kimi Türklük temelinde kimi ise Müslümanlık temelinde bir milliyetçilik kurgusu oluşturmak gereğini duymuştur (Tunaya, 1986: 150-151, 437-445). Bu yaklaşımların gayrimüslimlere karşı alınacak tutumu belirleyen tanımlamaları ile de belirginleşmekte, işgallere karşı alınacak tutum üzerinden Müslümanlık temeli ile bir araya getirilen milliyetçi bir çizginin giderek öne çıkmaya başladığı gözlenmektedir. Bunların bazıları gayrimüslimlere karşı "çoğunluğa sahip oldukları yerlerde Ermenilere bağımsızlık tanımlanabilir," derken bazıları ise "Türk memleketinde kalacak olan gayri Türk ekalliyetlerin siyasi ve medeni biçimle hukukuna Türklerle" eşit bir biçimde sahip olması gerektiğini savunmuştur (Tunaya, 1986: 460-62, 534).

Bunun yanı sıra, işgal edilen bölgelerin ahalisinden olmakla birlikte İstanbul'da yaşayan ileri gelenlerinin oluşturduğu, işgallere karşı duran ve o bölgelerin Türklerde kalması gerektiğini savunan örgütler kurulmuştur (Sarıhan, 1982: 45, 48, 78).⁵

1919-1923 arası Türk milliyetçilikleri değerlendirmesi yapılırken karşılaşılan bir başka çetrefilli durum ateşkes ile ve BMM'nin kuruluşuna kadar geçen süreçte kurulan İstanbul hükümetleri ve Osmanlı siyasal kurumları ile ilgilidir. Resmî tarih yazımına göre bu dönem İstanbul hükümetleri ve Osmanlı siyasal kurumları derhal "teslimiyetçi ve işbirlikçi" bir tutum sergilemişlerdir. Oysa, Erzurum ve Sivas kongreleri ile bir araya getirilmeye çalışılarak örgütlenen direniş hareketinin içinde de yer alan, işgal altında olmayan bölgelerde bulunan ve halen Osmanlı Kolordu Komutanı sıfatıyla iş başında bulunan bazı komutanların da yer aldığı Heyeti

Temsiliye'nin İstanbul ve İstanbul hükümetleri ile bir biçimde ilişkisi sürmeye devam etmiştir. Hatta, İngiliz İstihbarat Servisi raporlarının birçoğunda Anadolu'da ortaya çıkan "ulusal direniş hareketinin" dönem dönem Savaş Bakanlığı tarafından desteklendiği ve hatta bir ölçüde "oradan örgütlendiği" iddia edilmiştir (FO 371/4157, 4158, 4161, 1919; DBFP, cilt. IV, 1920).⁶ Bunun yanı sıra işgal edilen alanlar ile ateşkes koşulları kapsamında yer almamakla birlikte 7. maddeye dayanılarak İngiliz Yüksek Komiserliği'nin işgal etmek istediği alanlardan, Osmanlı ordularının çekilmesi isteklerine karşı, söz konusu bölgelerdeki ordu komutanları, ateşkes hükümlerine aykırılık gerekçesiyle direnmiştir.

Sina Akşin'in bu dönem İstanbul Hükümetlerine ilişkin "milliyetçi" ve aynı zamanda "ılımlı ittihatçı" "İttihat ve Terakki'nin Artçı Kabinesi"; "İttihat ve Terakki'nin silindiği/sindirildiği ve Hürriyet ve İtilaf'ın zayıf olduğu göz önünde bulundurulursa iktidarın doğal adayının muhalefetten çok saray olduğu"; "Sarayın İlimli Adamının İlk Kabinesi"; "Hürriyet ve İtilafçılardan oluşan bir Hükümet"; "Ulusal Karma Hükümet Görünüşlü Bir Vükela Heyeti"; ve "Partilerüstü Bir Hükümet" tanımlamaları son derece çarpıcıdır (Akşin, 1983). Türkiye tarihi yazınında Vahdettin ile birlikte anti-milliyetçi ve "işbirlikçi" ya da "hain" tanımlamaları atfedilen Damat Ferit'in çeşitli konulardaki tutumu hakkında bilgi veren Akşin, örneğin Ayan Meclisi'nin 19 Ekim 1918'de yaptığı toplantıda Wilson Prensiplerinin kabulünü eleştirdiğini ve Osmanlı toprak bütünlüğünü koruyabilmek hedefinin tehlikeye girdiği tanımını yaptığını belirtmektedir. Yine Akşin'e göre Paris Barış Konferansı'nda Damat Ferit'in işgallerin son bulmasını istemesi, savaş öncesi topraklar içerisinde Türk olmayan Osmanlı milliyetleri için "özerk gelişme fırsatı" tanınmasını istemesi ve

bu topraklar üzerinde yaşayan 300 milyon Müslümanın "yüksek çıkarlarının" olduğunu belirtmesi söz konusudur. Ancak, bu tutumu Akşin'in tanımladığı gibi yalnızca "tipik bir Osmanlı duyarsızlığı" ya da "bilgisizlik" olarak açıklamak zordur (Akşin, 1983: 396-399, 45).

Bu tutum, imparatorluğun nasıl korunacağına dair tartışmalar içinde 1908'den sonra açık bir biçimde ortaya çıkan, muhafazakâr-İslâmcılar ve yenilikçiler ayrışması ve bu ayrışmanın üzerinde temellenen siyasi mücadele içerisinde de değerlendirilmelidir. Çünkü, Osmanlı İmparatorluğu'nun zayıflamasını İslâmi değerlerden uzaklaşılması ile açıklayan muhafazakâr-İslâmcılar ya da geleneksel Osmanlı devlet eliti, halife-padişahın varolan konumundan da yararlanarak, Osmanlı devlet sistemi içerisinde iküdarlarını yeniden sağlama ve koruma çabasındadır. Uluslararası platformlarda Osmanlı adına sergilenen bu tutumu, içteki iktidar mücadelesinin başarısız bir yansıması olarak tanımlamak daha doğru bir yaklaşım olarak gözükmektedir. Bu dönem, Osmanlı devlet sistemi içerisinde, toplumsal/siyasal konuların ve gücün, padişah-halife ile geleneksel Osmanlı toplumsal katmanları lehine ve doğal olarak "yenilikçi" güçler aleyhine yeniden tanımlanmaya çalışıldığı, siyasi rejimin biçimine ilişkin mücadelenin son aşaması olarak nitelenmelidir.

Öte yandan, bu mücadelenin diğer tarafını oluşturan, yenileşmenin gerçekleştirilmesi, millî bir Türk kültürü oluşturulması ve "Türk millî özelliklerine göre düzenlenmiş ve Türklerin hâkim durumda oldukları merkezîyetçi bir Osmanlı Devleti meydana getirme" (Karpas, 1996: 44) hedeflerini tanımlayan modernizm yanlısı güçlerin hem iktidar içerisindeki yerlerinin hem de ideolojik/siyasal tutumlarının belirlenmesi önemlidir. Bu hedeflere ulaşmak için, Osmanlı topraklarında varolan gayrimüslim ve Türk olmayan milliyetlere karşı dışlayıcı ve baskıcı

bir tavır sergileme; 1913 Müslüman boykotu; 1914 (İttihat ve Terakkinin) tek taraflı olarak kapitülasyonları kaldırma kararı; 1913 Teşvik-i Sanayi Kanunu ve kanunu tamamlayan 1916 yerli sanayiinin korunmasına yönelik gümrük rejiminin uygulaması; "milli sermaye" ile oluşturulacak olup Osmanlı Bankası'nın yerini alması beklenen "İtibar-ı Milli Bankası" (Çavdar, 1984: 1055; Toprak, 1995: 109-111) kurulması; Medeni Kanun'da yapılan değişiklikler vb. politikalar sürdürülmüştür. Tüm bu politikaların Osmanlı siyasal sistemi içerisinde geleneksel güç odaklarının kazanılmış hak ve çıkarlarını zedeleyen ve onları iktidar mekanizmasının dışına iten, aynı zamanda yenilikçi güçlerin toplumsal-ekonomik zeminini güçlendirmeye yönelik bir hedefe odaklandığı gözden kaçırılmamalıdır. "Eski" ile "yeni" arasındaki bu çatışmanın tarihin diğer örneklerinde görülebileceği gibi salt ideolojik/siyasal düşünce bağlamında değil, her değişim ve dönüşümde var olan iktidar mücadelesi içerisinde değerlendirilmesi gerekmektedir.

Bu iktidar mücadelesi "Türk Milliyetçiliği" açısından da önemlidir. Çünkü, ideolojik düzeyde, yenilikçilerin hem Osmanlı Devleti'nin varlığını sürdürme hedefi hem de bu devletin meşruluğunu sağlayan İslamiyet'e karşı yeni bir ideoloji tanımlanma çabaları birlikte gelişmiştir. Böylece, ideolojik olarak en önemli örnekleri Ziya Gökalp ya da Yusuf Akçura'da görülen Türk milliyetçiliği; "İslâm'ın Türkleştirilmesi", "Osmanlılığın Türkleşmesi" ya da "ırk temelinde dayalı siyasal bir Türk milliyeti" tanımlamaları ile biçimlenmiştir. Ancak, Müslüman, Türk ve Osmanlılık kimlikleri devletin varlığını sürdürmesi potasında bir araya getirilmeye çalışılmıştır (Gökalp, 1959: 286-290; Georgeon, 1986: 39).

Bu ideolojik konumlanmaya belirsizlik katan bir öge Mustafa Kemal liderliğinin mirasçısı olduğu siyasî tarihin laikliğe

ilişkin ikircikli duruşudur. Bir yandan ulema ve dini mahkemeleri devlet denetimi altına sokan, medreselerin dışında Maarif Nezareti denetimi altında eğitim kurumları açan ve Medeni Kanun'da değişiklikler yapan ve tüm bu eylemleriyle laikliğe yönelik reformlar gerçekleştiren İttihat ve Terakki yönetimi yaptığı bu reformların tümünü şeriatı referans göstererek gerçekleştirmiştir (Tunaya, 1989: 308-310). İttihat ve Terakki "millî" ve "dini" olma ikiliğini İslâm mecmuası aracılığıyla İslâm'ı yeniden yorumlayarak ve "Batılılaşmadan farklı bir modernleşme" (Arai, 1992: 143) yolu ile aşmaya çalışmıştır. Bu nedenle yenilikçilerin ideolojisi olarak tanımlanan Türk milliyetçiliği Osmanlılık, Panturanizm, İslâm ve laiklikten referanslar alan heterojen bir yapı üzerinde yükselmiştir. Bu belirsizlik hem İstanbul hükümetlerinde hem de BMM'de "vatanın ve milletin kurtuluşu" hedefiyle sınırlandırılmış olarak kopuşa/dönüşüme kadar sürmüştür.

Belirsizliği pekiştiren bir başka öge de Osmanlı dönemi "Türk milliyetçilerinin" Osmanlı devlet sistemi içerisindeki konumlarıdır. "Devletin varlığını sürdürme" hedefi maddi temelleri olmaksızın tartışılabilir bir nokta değildir. Nitekim, kopuşun/dönüşümün orta-üst düzey askeri ve sivil bürokrasi önderliğinde, büyük toprak sahipleri, eşraf ittifakıyla gerçekleştirmiş olması bu anlamda önemlidir. Geleneksel toplumsal ekonomik sistemin sürdürülmesinden çıkarları olmayan askerler ve işgalcilerin yanında yer alan gayrimüslimlerin, kendilerinin varolan hak ve çıkarlarının aleyhinde gelişme sağlama olasılığına direnmek gereği duyan büyük toprak sahipleri ve eşraf, Müslümanlık temelinde bir araya gelmiştir. İstanbul'un resmen işgali ile İttihat ve Terakki'nin, Osmanlı devlet sistemi içerisinde ve Osmanlı kurumları aracılığıyla Türk milliyetçiliği politikaları sürdürülmesinin fiili koşulları da ortadan kalkmıştır.

1917 sonrasında Anadolu'nun işgal edilen bölgelerinde kendiliğinden örgülenen silahlı direniş hareketi olan Kuvayı Milliye, 1918-1920 döneminde oluşan yerel kongre iktidarları tarafından kontrol altına alındı. B. Tanör'e göre bu yapılar, Turancı-Türkçülük ve İslâmcılığın yerine modern Türk milliyetçiliğinin oluşumuna da yataklık etmiştir.

BMM'nin kuruluşuna kadar kurulan İstanbul hükümetlerinin yapısının, konumunun ve politikalarının, geleneksel ve yenilikçi güç odaklarının ağırlık kurmak için sürdürdükleri iktidar mücadelesi bağlamında irdelenmesi gerekir. Damat Ferit kabinelerinin hem hükümet içinden hem de dışından "milliyetçi" kesimden gelen baskılara dayanamamasının yanı sıra, özellikle İstanbul'da düzenlenen ve işgalleri protesto eden mitingler (Kadıköy, Üsküdar ve Sultanahmet) ve yine 1919-1920 yılları arasında yoğunlaşan, çoğunlukla yabancı sermayeye ait bazı işyerlerinde gerçekleşen grevler, İstanbul'da hem hükümet içinde hem de dışında hiç de azımsanamayacak güçte bir milliyetçi hareketin varlığını göstermektedir (DBFP, cilt IV: 710; Akşın, 1983, 306-307; Akkaya, Y., 2002, 140).⁷

İstanbul'da bulunan Müttefik devlet temsilcileri tarafından yapılan her türlü baskıya rağmen, yerelde direnişi örgütle-

yen çeşitli genç subayların hâlâ Savaş Bakanlığına bağlı olması (Karabekir, K., 1988: 776);⁸ özellikle İstanbul ve İzmir'de gerçekleştirilen grevler ve protestolar ve son olarak Üçüncü Damat Ferit Paşa Hükümeti'nin artan baskılara dayanamayıp istifa etmek ve seçimlere gitmek zorunda kalması, salt bu dönemde ortaya çıkan iktidar boşluğu ile açıklanamaz (DBFP, cilt IV: 713-714).

Sonuçta, bu dönemde siyasi olarak aktif olan her "Türk-Müslüman" unsurun en azından işgal edilmemiş toprakların tümünün bölünmeksizin bir devlet altında kalmasından yana tavır koyan ulusal bir tutum aldığı söylenebilir. İstanbul hükümetleri özellikle İngilizlerin tüm desteğine/zorlamasına rağmen⁹ (DBFP, cilt IV: 708), İttihat ve Terakki'yi ya da "milliyetçileri" dışlayan hükümetler oluşturamamış, kurulan her hükümet içerisinde kendini bir biçimde milliyetçi olarak tanımlayan ya da "direniş hareketlerine"

destek veren unsurlara yer vermek zorunda kalmıştır. Bu nedenle, İstanbul hükümetleri ve Heyet-i Temsiliye arasındaki çatışmayı anti-milliyetçi-milliyetçi karşıtlığı içerisinde değil, İttihat ve Terakki ile ona muhalefet ve "modernizm" çizgisinin mirasçısı olarak Anadolu'da oluşan yeni bir güç odağı arasındaki bir iktidar mücadelesi biçiminde ele almak daha doğrudur. Bu durumun en önemli göstergelerinden biri fiilen işgal altında yapılan seçimler sonucunda "milliyetçi" ağırlıklı bir Osmanlı Meclis-i Mebusan'ının ortaya çıkmasına karşın, bu meclisin İstanbul ve Anadolu'daki milliyetçi güçler arasında sürdüğü hissedilen önderlik çatışması çerçevesinde, Mustafa Kemal'in muhalefetine rağmen İstanbul'da toplanmasıdır (DBFP, cilt: IV; 869-870).¹⁰ Bu Meclis, 1923'e kadar geçen süreçte müttetiklerle yapılan barış görüşmelerinde esas alınan; daha sonra 1923'te Türkiye Cumhuriyeti'nin sınırlarını belirleyen; bir anlamda millî direnişin ideolojik ve siyasi çerçevesini oluşturan Misak-ı Milli'yi deklere etmiştir. Burada dikkati çeken bir başka gelişme ise, son Osmanlı Meclisi'nin "eyelat-ı mümtazede hükümler hakkında feragat" etmesi ve böylece bir İslâm birliği düşüncesinden vazgeçilerek ulusların kendi kaderini tayin etme hakkını öne çıkarmasıdır. Bu durum, tüm bu gelişmeler göz önünde bulundurulduğunda 1908'den bu yana sürdürülen çizginin Türk milliyetçiliğine doğru kınılmasını ve daralmasını da (bu sınırlar içerisinde yaşayan tüm Müslümanları kapsayacak biçimde) tanımlamaktadır. Belirtmek gerekmektedir ki, Misak-ı Milli ile oluşturulan mekândaki bu daralma, aşağıda değinileceği gibi Cumhuriyet'in Türk milliyetçiliği tanımlanmasının sınırlarını da genişletmiş, Kürt Laz ve benzeri etnik farklılıkların yok sayılmasının gerekçesi olmak zorunda kalmıştır.

16 Mart 1920'de İstanbul'un resmen işgali, Türk milliyetçiliği açısından bir dö-

nüm noktası oluşturur. Son Osmanlı Meclisi'nin aldığı Misak-ı Milli kararı ile Paris Barış Konferansı'nda belirlenen Sevr Antlaşması'nı imzalamayı reddetmesi, Osmanlı başkentünün kontrolden çıktığının kanıtı olarak görülmüş ve işgal kararının alınmasında etken olmuştur. Nitekim, 18 Mart 1920 tarihinde Meclisin çalışmaları süresiz ertelenmiş, 11 Nisan'da ise Meclis padişah tarafından feshedilmiştir ve böylece Sevr'in imzalanmamasının önündeki engeller kaldırılmıştır.

BMM İÇERİSİNDE TÜRK MİLLİYETÇİLİKLERİ

İstanbul'un işgalinin Anadolu'da ortaya çıkan Millî Mücadele açısından sonucu ise Osmanlı devlet sistemi içerisinde ve kurumları aracılığıyla sürdürülen milliyetçilik çizgisinin sona ermesidir. Böylece, farklı gruplaşmalar içerisinde bulunan Türk milliyetçileri bir araya gelmek ve hem Osmanlı Savaş Bakanlığı'na hem de Heyet-i Temsiliye'ye bağlı olarak çalışmaya devam eden Kolordu Komutanları İstanbul'la ilişkilerini kesmek zorunda kalmış ve 23 Nisan 1920'de açılan Büyük Millet Meclisi ve hükümeti bunlar açısından tartışılmaz bir meşruiyet kazanmıştır (Karabekir, 1988: 353). Türk milliyetçilikleri açısından farklı mekânlarda ve kapsamda yürütülen mücadele aynı mekâna indirgenmiş, ağırlığını İstanbul'dan Ankara'ya taşımış, BMM çatısı altında gruplar arasında sürdürülen iktidar mücadeleleri ise "vatan topraklarının işgallerden kurtarılması" hedefini haric tutan bir biçimde iç mücadeleye dönüşmüştür.¹¹

Bu mücadelenin resmî tarihimizdeki ifadesi, Mustafa Kemal ve ekibinin oluşturduğu laik cumhuriyet yanlısı ilerici grup ile saltanat yanlısı gerici ve muhafazakârlar arasında gerçekleşmiştir. Bu teze karşı görüşler ise, mücadelenin gerekçesinin, Mustafa Kemal'in meclis, hükümet ve başkumandan sıfatlarıyla millî di-

reniş üzerinde kişisel bir egemenlik kurma çabasına muhalefet etmekten ibaret olduğunu belirtmektedir (Tunçay, 1992: 46-47; Zürcher, 1984; Demirel, 1994). Aslında birinci Mecliste ilerici ve gerici-lik kutuplaşması üzerinden bir muhalefet olması neredeyse imkânsızdır. Çünkü Mustafa Kemal ve ekibinin millî mücadelede yoğunlaştıkları söylem Türk-Müslüman, Osmanlı-Müslüman hakları ve dayanışmasıdır. Bu tanımlama içinde zaten laik bir söyleme yer verilmemiştir. 1919-1923 döneminde BMM'de böylesi bir ideolojik kutuplaşma üzerinden muhalefet yapılması olanaklı değildir, çünkü bu kurgu üzerinden hareket eden bir iktidar söz konusu değildir. Sonradan İkinci grup adını alacak olan muhalefetin hangi ideolojik temellerde yapıldığı ne kadar bulanıksa, iktidarın da laiklik kurgusu o derece bulanıktır. Dolayısıyla bu iki grup içerisinde Türk milliyetçiliği için dayanak oluşturabilecek laik-irredentist bir milliyetçilik ya da gerici-muhafazakâr Panislâmist tanımlamasından yola çıkılarak bir ayrıştırmanın yapılmasının koşulları yoktur.

Ayrıca, bu dönemde BMM içerisindeki iktidarın bir başka özelliği de Panislâmizm karşısında aldığı ikircikli tutumdur. Örneğin Mustafa Kemal BMM'nin açılış konuşmasında uluslararası durum göz önünde bulundurularak panturanizm ve Panislâmizm hedeflerinin dile getirilmediğini, ancak bunun bu hedeflerden vazgeçildiği anlamına gelmemesi gerektiğinin altını çizmiş, aynı zamanda diğer Müslüman ülkelerle federasyon ya da konfederasyon biçiminde bir araya gelebilecek bir formülün de düşünülebileceğini belirtmiştir. (GZC, cilt: I, s. 3) Mustafa Kemal bu dönemde özellikle Azerbaycan'daki sivil savaşta Panislâmist bir eğilimle hareket etmemeye özen göstermiş, savaşın Bolşevikler lehine ve doğal olarak İngilizler aleyhine sonuçlanması karşılığında ise Bolşeviklerden mali

ve askeri yardım almıştır (Hovanissian, 1973: 139; FO371/4162; Küçük, Y., 2001: 121).¹² Kuzey sınırlarına ilişkin böylesi bir özeni gösteren Mustafa Kemal önderliği, aynı özeni güney sınırlarına göstermemiş, hatta Afganistan, Hindistan ve Mısır'a kadar uzanan topraklara ilişkin Islâmî hedefler koyan hareketler içerisinde yer almıştır (FO371/4161; DBFP, cilt. IV: 974, 1028-1031).¹³ Bu duruma ilişkin bilgiler Türkçe kaynaklarda bulunmamakla birlikte İngiliz İstihbarat raporlarına göre Ocak 1920'de Müvahidin Cemiyeti adı altında Panislâmist bir örgüt kurulduğu, bu örgütün amacının ise yabancı işgali ya da hükümranlılığı altında bulunan tüm Müslüman topraklarının birleştirilerek dünya çapında bir İslâm Konfederasyonu kurulması hedeflendiği belirtilmektedir. Ayrıca bu dönemde yine Moskova-Kafkasya ile Anadolu arasında ilişki kurmak amacıyla Doğu Komiserliğinden birtakım ajanların Anadolu'nun güney sınırlarına gönderildiği bildirilmektedir (FO371/4162/El77634: 10.02.1920).¹⁴ Y'ne aynı kaynaklara göre 13 Mart 1920'de Heyet-i Temsiliye ve Hindistan Müslüman Delegasyonu arasında bir toplantı yapıldığı ve bu toplantı sonucunda, Hindistan Müslüman Kongresi'nce Türkiye'deki milliyetçilere, Türk-İslâm birliğinin savunulmasına yönelik harcanması için 18.000 sterlin gönderildiği ve 10.000 sterlinlik bir tutarın ise aynı gerekçe ile Müvahiddin Cemiyeti'ne gönderileceği belirtilmiştir (FO371/5166/E4278: 14.04.1920). Beyrut Konsolosunun eline geçtiği belirtilen bir başka belgeye dayanarak da, Mısır'da Türk Ulusal Hareketi Şefi Ömer Şevki'nin Musul'daki aşiretleri İngilizlere karşı ayaklandırmaya çalıştığı ifade edilmektedir; ayrıca Mısır'daki Ulusal Osmanlı Operasyonları Merkez Örgütü ile Mustafa Kemal arasındaki yazışmalar ele geçirildiğine değinilmektedir. Bu mektuplarda Mısırî Mücahaddinlerden gelen para yardımından söz edilirken, Ermenilerin yo-

gun olarak yaşadığı Maraş'ta çetelerle birlikte Fransızlara karşı gerçekleştirilen operasyonlar ise "ulusal görev" olarak tanımlanmaktadır (Şimşir, 1975: 88-91).

Bu veriler, İslamiyet ögesinin BMM hareketi tarafından farklı biçimlerde kullanıldığını göstermektedir. Kuzey sınırında İngilizlerle işbirliği içindeki Müslüman Azeri güçlerle İslami temeldeki dayanışmanın Bolşeviklerle işbirliği halinde reddedilişi, ancak öte yandan başka bölgelerde yine İngilizlere karşı bir dayanışma aracı olarak ortaya çıkarılışı söz konusudur. Bu durum, kendi iç yazışmalarındaki "ulusal görev" tanımlaması ve BMM'nin tüm süreç boyunca teritoryal olarak Anadolu sınırlarını kapsayan Misak-ı Milli'yi temel alması ile birleştirildiğinde, bu dönem Türk milliyetçiliğinin gerçekte Panislâmist ya da Panturanist eğilimlere denk düşmeyen ve İslamiyet'e Türk milliyetçiliğinin kurucu bir ögesi olmaktan çok, dönemsel bir taktik aracı olarak yaklaşan bir çizgi sunmaktadır.

Buna ilişkin bir başka veri Büyük Ermenistan hedefine karşı Müslümanlık ortak temelinde Kürtlerle yapılan işbirliğidir. Doğuda bulunan ordu subayları bölgede kurulması planlanan Ermenistan, Rum Pontus ve Kürdistan gibi devletlere ilişkin özellikle Kürt nüfusu Müslüman dayanışması ve Kürtlere ait olan toprakların Ermenilere verilebileceği propagandalarıyla direniş hareketinin içine çekmeye çalışmışlardır. 1919'dan başlayarak İttihat ve Terakki'nin "Türkler için Türkiye" politikası yeniden gündeme getirilmiş, Ermeni ve Hıristiyanlara karşı bir birlik oluşturulabilmesi ve bu politikanın içerisinde Kürtlerin de yer alabilmesi için adem-i merkezîyet formülü çerçevesinde yerel hükümet ve özerklik biçimleri benimsenmiştir (FO 371/4157: 4.03.1919; 4161: 20.11.1919; DBFP, cilt. IV: 704-705; Keleş, 1992: 115-117).¹⁵

Kürt aşiretlerinin millî direniş hareketi içerisinde yer almalarının gerekçelerinin

den biri de Birinci Dünya Savaşı sırasında tehcir edilmiş Rum ve Ermeni azınlıklarının savaş sonrasında geriye dönüşlerinin söz konusu olmasıdır. Savaş öncesinde Rum ve Ermenilere ait mallar, bu süreç içerisinde çeşitli yöntemlerle bu bölgelerdeki Müslüman nüfusun eline geçmiştir (Akşin, 1983: 32).¹⁶ İşgallerden sonra, geriye dönüş söz konusu olduğunda İstanbul Hükümeti doğuda yapılabilecek herhangi bir plebisitte Müslümanların çoğunlukta çıkması için önce Batı'ya geri dönmeye Ermenilere izin verilmesini kararlaştırmıştır. Doğuya dönmeye kalkışan Ermeniler ise, Kazım Karabekir Paşa örneğinde olduğu gibi, askerleri yöneticiler tarafından engellenmiştir (Karabekir, 1988: 28, 31-33). Bölgede yaşayan Kürt nüfusun yoğunluğu anımsandığında Müslümanlık temelinde bir Hıristiyan ve Ermeni karşıtlığının somut koşulları da mevcuttur. Daha sonra azınlık mübadele anlaşmalarıyla uygulamaya konulan çözüm, Kazım Karabekir tarafından 1919 yılında önerilmiştir. İğdir, Kulp, Kağızman, Sarıkamış ve Oltu içeride kalmak kaydıyla eski sınırlar üzerinden bir anlaşma yapılabileceği ve sınırın "öte tarafında kalan İslâmlarla bizim tarafta kalan Ermenilerin mübadelesi" Karabekir'in önerdiği çözümdür (Karabekir, 1988: 391). Süreç boyunca BMM ve İngilizler arasında Kürt aşiretlerinin kimin tarafında olacağı üzerine bir çatışma yaşanmış, bu çatışma da kimi Kürt aşiretleri BMM yanında yer alırken, kimileri İngilizlere destek çıkmış kimileri ise bağımsızlıktan yana tavır koymuşlardır (FO371/4157).¹⁷ Sonuçta 1923 ortalarına kadar bu bölgede çatışmalar sürmüştür. Dersim yöresinde çıkan BMM karşıtı Koçgiri İsyanı'nın bastırılmasından sonra (Akın, 2001: 300-302; FO371/9081),¹⁸ Musul, Kerkük ve Ravanduz'da İngilizlerin 1922 sonları ve 1923 başlarında devam ettikleri yoğun hava bombardımanı rağmen, bu bölgedeki aşiret isyanları ve Türk subayları deste-

gindeki İngiliz karşıtı saldırılar devam etmiştir (FO371/7772/E10604). Bu saldırılar sonucunda İngilizler Süleymaniye'den Erbil, Kerkük, Kifri hattına geri çekilmek zorunda kalmışlardır. Nisan 1923'te Zaho aşiretinin çıkarttığı isyan sonucu, Diyarbakır valisi ile Ergene ve Siverek yöneticileri görevden alınarak Diyarbakır'da Cevat Paşa'nın yönetiminde askerî bir rejim kurulmuştur (FO371/9081, 7881; GZC, cilt II, 1985).¹⁹ Sonuç olarak bölgenin kontrolünü elde tutma konusunda hem Türkler hem de İngilizlerin zorluklar yaşadığı anlaşılmaktadır. Müslümanlık dayanışması bu konuda da devreye girmiştir. 28 Şubat ve 9 Nisan 1923 arasında Cezire'de yapılan Kürt-Arap Kongresi İslâm birliği temelinde anlaşmaya çalışmış, bir anlaşmanın yapılabilmesi için Mustafa Kemal yoğun bir çaba harcamış, ancak toplantı başarısızlıkla sonuçlanmıştır (FO371/9081: 5.17.1923).

İslâm konusundaki bu tutum, daha sonraki süreçte özellikle laiklik ilkesinin oluşturulması çizgisi ile anlam kazanmıştır. Zürcher'in de belirttiği gibi Müslüman dayanışmasından ve İslâmî söylemler bir gecede vazgeçilmesi ve laikliğin daha önce sunulandan "farklı bir şekilde, büsbütün kendiliğinden açık bir şeymiş gibi içeriği tartışılmadan ya da görüşülmeden 1923'de kabul edilmesi", hem bu gerekçelerle anlaşılmaz olmaktan çıkmaktadır, hem de aynı zamanda aşağıda belirtildiği gibi başka bir şeyin de ifadesidir (Zürcher, E. J., 2001: 49).

SONUÇ

BMM etrafında örgütlenen milliyetçilerin birleştikleri nokta yabancı egemenliğine ve işgallerine karşı duruş olarak özetlenebilecekken, bu çatı altında yer alan herkesin bir ulus-devlet ya da bir cumhuriyet kurmayı hedeflediği söylenemez. Tarık Zafer Tunaya'nın da belirttiği gibi 1918-1923 dönemini ikiye ayırarak ince-

lemekte fayda vardır: 1918-1921 arasında din üzerine yapılan vurgu ve 1921-23 arasında "devrimci milliyetçi ideolojiyi destekleyenlerin artan gücü" (Tunaya, 1958: 472). 1918-1921 döneminde Ankara'da toplanan, askerî gücünü özellikle Osmanlı ordularından görevli orta düzey subaylardan alan; Müslüman nüfusu Hıristiyan karşıtlığı temelinde örgütleyen; dünyanın Müslüman nüfusun yoğunlukla yaşadığı çeşitli bölgelerinde anti-emperyalist, milliyetçi hareketlerle bir biçimde temas kuran ve işbirliği yapan hareket, asıl olarak yabancı işgallere ve parçalanmaya bir isyan olarak başlamıştır. Bu hareketi, varolan Osmanlı İmparatorluğu'nun toplumsal, ekonomik ve ideolojik temellerine karşı bir devrim hareketi olarak değil, tam tersine "imparatorluğu korumak" amacı olan herkesin bir araya geldiği bir hareket olarak hatırlamak gerekmektedir.

Daha sonradan kendisini milliyetçi olarak tanımlayan hareketin ideolojik anlamda en temel çelişkinsini de bu durum oluşturmaktadır. "Gelecekteki bağımsız devletin sınırları nasıl oluşturulacaktır? Ulusal egemenlik ve ulusal bağımsızlık ne anlama gelmektedir ve Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasal kurumlarıyla ilişkisi ne olacaktır?" gibi soruların yanıtları 1918-1921 döneminde henüz verilmemiştir. Osmanlı padişahının ve İstanbul hükümetlerinin yabancı işgali altında olduğu göz önünde bulundurulduğunda ve bağımsızlık ve tam egemenlik sorunsallarının doğrudan yabancı ülkelerin dış politikalarıyla ve işgallerin sona ermesiyle bağlantısı kurulduğunda, milliyetçilik bağlamında işgallere karşı savaş, önünde sonunda Osmanlı Devleti'nin temel kurumları ile çatışma anlamına gelecektir. Uluslararası alanda gittikçe güçlenen Mustafa Kemal liderliği, bu sorunu kendi lehine çözümlenmenin de koşullarını da yaratmıştır. Sonuçta, bir gecede, "ulusal sınırlar" içerisinde bağımsızlık ve ege-

menlik hedefi "ulus-devlet" kurulmasına, devletin meşru ideolojisi ise "İslamiyet'in" yerini "laikliğin" aldığı bir formüle dönüşmüş ve Türk milliyetçiliğini devletin temel ilkelerinden biri olarak tanımlamıştır. Bu tanımlama aynı zamanda Osmanlı kurumsal yapısı ve çokuluslu bünden kopuşu da net bir biçimde açıklık getirmektedir.

Başlangıçta üzerinde ısrarla durulan "ulusal sınırlar"dan "ulusal egemenliğe" geçiş, uluslararası durum Ankara hükümeti lehine geliştikçe mümkün olabilmektedir. Çünkü, "vatanın kurtarılmasına" ilişkin hedeflere ulaştıkça, BMM içerisinde padişahlık-hilafet makamlarını dışlamanın aracı olarak ulusal egemenlik formülü temelinde laiklik yeni devletin ideolojik ilkelerinden biri olmuştur. Bu gelişmenin önemli dayanaklarından birisinde Yunanlılar ve dolayısıyla İngilizlere karşı sağlanan askeri başarıdır. Buradan alınan güç ile Mustafa Kemal liderliği, İttihat ve Terakki'nin bir biçimde mahkûm olduğu "milliyetçi ve Müslüman" formülünü "laik ve milliyetçi" formülüne çevirebilmiştir.

İslamiyet'ten laikliğe geçişin bir başka gerekçesi "medeniyette uluslararasılaşma, kültürde ulusal kalmanın" hedefidir, bu da ancak Osmanlı Devleti'nin yıkılıp yeni bir devletin inşasıyla mümkündür. Bunun içinse yeni meşruiyet referanslarına ihtiyaç vardır. Vatandaşla devletin yeni bir ideolojik çerçevede bir araya getirilebilmesinin formülü laisizmden geçmektedir.

Öte yandan ideolojik platformda yürütülen çatışmaların referans noktaları BMM içerisinde yapılan tartışmalarca da işaret edilmiştir. Misak-ı Milli sınırlarının üzerine bir konsensüsün varlığı, Bekir Sami heyetinin Londra Konferansı sonunda imzaladığı antlaşmanın BMM tarafından Misak-ı Milli'ye aykırılığı gerekçesiyle kabul edilmemesi, Sovyetler Birliği ile sınırlar üzerine Karabekir'le anlaşmazlık, Lozan'da Musul ve Kerkük'ün antlaşma dı-

şında bırakılması ya da BMM içerisinde Enver ve Enver'in Orta Asya'da giriştiği maceralara destek ile gölgelenmiştir. Ya da başka bir ifadeyle bu nüanslar direniş hareketi içinde birden fazla Türk milliyetçilikleri yorumlarının birer ifadesi olarak adlandırılabilir. Ki bu yorumlar Sovyetler Birliği'nin çözülmesi, Soguk Savaş'ın sona ermesi, Yeni Dünya Düzeni çerçevesinde değişen konjonktürle birlikte hem "Türki cumhuriyetlerde" hem de Ortadoğu'da revize edilen yeni kanat açışların da bugün gerekçesi olmaktadır.

Bu dönem Türk milliyetçiliğinin ilk aşaması sayılabilecek "vatan topraklarının" Müslümanlaştırılması çabası, 1915 Ermeni Tehciri ve Lozan sonrası Müslümanların ve Hıristiyanların nüfus mübadelesi ile ifadesini bulmuştur. Bir sonraki ve ilki ile birlikte sürdürülen aşama ise kalan Osmanlı'nın Türkleştirilmesi politikalarıdır. Türk milliyetçiliği içerisinde kendini konumlandıran Kürtlerin dışında kalanların, Koçgiri isyanında görüldüğü gibi "benzeri görülmemiş bir biçimde" bastırılması ya da Lozan'da İsmet paşanın deyimleriyle "sadece dilleri farklı kendileri Turan olan Kürt"lerden (Lausanne, 1923: 338-368) söz edilmesi, Atatürk'ün Medeni Bilgiler kitabında yer alarak ulusal kültürü tekil bir biçimde ifade eden "ulus-halk-etni-kültür özdeşliği" (Yıldız, 2001: 63) ile ifadesini bulan somut politikalara örnek olarak bugüne kadar taşınmıştır. Bu gelişmeye BMM ve savaşı yürüten hâkim sınıflar (toprak ağası ve eşraf) içerisinde yer alan Kürtlerin varlığı önemli bir referans olmuştur. Bu referans aynı zamanda Cumhuriyet'in Türk milliyetçiliği tanımlamasına da bir zemin oluşturmuştur denilebilir.

Sonuç olarak bugün bile Kemalizm içerisinde ifade edilebilecek bir Türk milliyetçiliğinin de referans noktaları oldukça çeşitlidir. Yelpaze modernleşmeden, anti-empyristik bağımsızlık ideolojisine, millî şeffik sisteminden demokrasiye, ırkçı pa-

radigmadan irredentist milliyetçiliğe, Ulusal Emek Cephesi ile ekonomik bağimsızlık savaşına yönelen bir milliyetçilikten liberal devletçiliğe uzanan sağ ve sol versiyonları bulunan bir çeşitlilik sunmaktadır (*Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce*, 2001).

Daha sonraki süreçte, Türk milliyetçiliği çizgisi İslami motifleri içermesinin ya-

nı sıra İslamiyet öncesi döneme özel bir önem vererek, Kemalizmin sunduğu Türkçü kuramlara (Güneş Dili Teorisi, Orta Asya kökenlerine dayandırılan Türk tarih tezi) ağırlıklı olarak sahip çıkmıştır. Irkçı Türk milliyetçiliğinin bu yaklaşımında 1908'den itibaren yaşama geçirilmeye çalışılan İslamcı-milliyetçi çizginin payını yadsımamak gerekir. □

DİPNOTLAR

- 1 Sarıhan'a göre bu Şura, Millî İslâm Şurası Merkez-i Umumi adıyla yerli bir hükümet kurarak, 30 Kasım 1918'de mebus sıfatıyla 60 delegenin katıldığı bir kongre yaparak 12 kişilik merkez temsilcilerini seçmiştir. Bu devletin resmî dili Türkçe, bayrağı ay yıldız olarak kararlaştırılmıştır. Hükümetin 18 yaşından büyük erkeklerin oy kullanabileceği bir sistem ile oluşturulması kararlaştırılmış ve bu hükümet 12 Nisan'da İngilizler tarafından dağıtılarak üyeleri Malta'ya sürülmüştür. Yalçın Küçük'e göre Gümrü ve Batum'a kadar olan toprakları kendi egemenliği altında gören bu hükümetin aslında Teşkilatı Mahsusa ile bağlantılı olarak kurulması söz konusudur. Bu iddia Yerasimos'da ise Enver Paşanın Kafkasya ordusuna çok kesin talimatlar gönderdiği ve geri çekilirken Türk ve Kürtlerin silahlandırılması ve bölgede direniş sağlayabilecek yetenekte subayların bölgede kalması gerektiği emirleriyle de birleştirilmelidir.
- 2 Bir partidir.
- 3 6 Mart 1919'da kurulan kurul, partiler arası ya da üstü bir millî birlik oluşturmaya çalışmış, dış politika ve barışın nasıl olması gerektiğine dair bir millî programa sahip olması gerektiğini vurgulayarak, Osmanlı toprakları için Wilson prensipleri çerçevesinde bir siyasî yapılanma öngörülürken, Araplar için geniş muhtariyet tanınması istenmiş manda fikri kabul edilmemiştir.
- 4 Fırka, "içtima-ı İktisada" yöneleceğini bildirmiş ve seçimler sırasında Millî Kongre ile işbirliği yaparak Millî Anar fırkasıyla ortak liste hazırlamıştır. Fırkanın İstanbul'dan gösterdiği adaylar arasında Mustafa Kemal, Bekir Sami, Rauf gibi isimler açıklandıysa da daha sonra bu sayı bire inmiştir.
- 5 Buniardan biri de Çukurova bölgesine ilişkin kurulan Halep mebusu Ali Cenani'yi de içeren Kilikyalılar Cemiyeti'dir. Buradaki ordu komutanı çekilme emrine son ana kadar uymamış çekilmek zorunda kaldığındaysa da İstanbul Hükümeti tarafından verilen emirler doğrultusunda eldeki malzemeden ne varsa kurtarmaya çalışarak Pozantı'ya çekilmiştir.
- 6 4 Ocak 1920'de Padişahı temsilen Prens Abdurrahim, Saray Görevlileri Başkanı Damat İsmail Hakkı, Genel Kurmay Başkanı Cevat Paşa, Bekir Sami ve Kara Vasıf'ın katılımıyla bir toplantı yapılıyor. Bu toplantıda silah ve cephanedepolarının nasıl işgal edilmesi gerektiği, silah fabrikalarının hangi yöntemle Anadolu'ya gönderilebileceği tartışılıyor. DBFP, cilt: IV, sayı: 668, Webb to Curzon, 20 Ocak 1920, s. 1065; FO 371/4157/E23632, Intelligence Summary, 4 Mart 1919; FO 371/4158/E96986, Calthorpe to Curzon, 22 Haziran 1919; FO 371/4161/E23680, Weekly Report sayı: 43, 20 Kasım 1920.
- 7 Ateşkesten hemen sonra kurulan İzzet Paşa hükümetinin milliyetçi bir hükümet olduğunu, kabine içerisinde daha sonra Anadolu'daki direniş hareketine katılacak olan Fethi ve Rauf Beyler gibi milliyetçilerin bulunduğu belirtmek gerekir. Mustafa Kemal ve arkadaşlarının tutuklanabilmesi için Damat Ferit'in bizzat 5 gün boyunca uğraşması tesadüf olarak nitelendirilemez. DBFP, cilt: 4, Calthorpe to Curzon, enc. in sayı: 471, s. 710.
- 8 Kazım Karabekir'in anılarından 1920'nin Haziran ayının sonlarına kadar 15 Kolordu Komutanı, bu tarihten sonra Şark Cephesi Kumandanı sıfatıyla hareket ettiği anlaşılıyor. Yani 23 Nisan 1920'de BMM açıldıktan bir süre sonra bile 15 Kolordu Kumandanı sıfatını kullanmaya devam etmiştir.
- 9 Bu destek de oldukça şaibeli gözükmektedir. İngiliz bölgelerinden anlaşıldığı kadarıyla İngilizlerin "Osmanlı işlerine karışmama" politikası yürüttükleri, iktidara İttihat ve Terakki kadrolarının gelmesinden pek çekinmedikleri ve hatta Birinci Dünya Savaşı'na Almanya tarafında giren kadrolara, şartları oldukça ağır olan ve uygulanması konusunda da çok endişe duymadıkları barış anlaşmasını imzalatmaktan özel bir memnuniyet duyacakları anlaşılmaktadır. Bu dönemde Baifour'un 9 Kasım 1918'deki talimatının hala geçerli olup olmadığı sorulmuş ve olumlu yanıt alınmıştır. DBFP, cilt: IV, sayı: 471, Calthorpe to Curzon, 31 Temmuz 1919, s. 708.

- 10 Tüm bunların dışında İstanbul'un, İzmir'in ve Musul'un İngilizler ve Yunanlılar tarafından işgal edilmiş olması, Sevr'de tescil edildiği üzere, geride kalan bölgelerde bir Türk yönetimine bırakılması İngiltere tarafından istenilir bir durumdur. Meclis-i Mebusan'ının İstanbul'da değil de Bursa'da toplanması fikrine, İngilizler dünyanın böylesi önemli bir kentinin "Türkler gibi bir ırk tarafından yönetilmesinin aslında çok da doğru olmadığı" gerekçesiyle başlangıçta sıcak bakmalar da daha sonra İstanbul kentinin yönetiminin kime bırakılacağı uluslararası bir sorun oluşturacağından İstanbul'un Osmanlı'da kalmamasına yana bir tavır koymuşlardır. DBFP, cilt: 4, de Robeck to Curzon, 10 Kasım 1919, s. 869-70.
- 11 Bu çerçevede dışında kalan tek kişi Enver'dir. Enver ise önce Moskova'da Doğu Kurultayı, daha sonra ise Orta Asya'da oldukça bilinen politikaları izlemiştir.
- 12 Mustafa Kemal, Enver Paşaya Orta Asya'da Müslümanlık temelinde yapılacak girişimlere "İngiltere'ye karşı koyacak yegâne İslâm Hükümeti Türkiye Devleti olduğu için Batı emperyalizminin ve kapitalizminin en şiddetli darbeleri doğal şekilde Anadolu üzerine yönlendirilmiş bulunuyor." "Türkistan, Afganistan, Acemistan gibi Müslüman ülkelerde görünen millî hareketlerin birleştirilmesi, düzenlenmesi ve büyük Hind'e varacak çalışma ve uygulamaların ve bunlara rehber alınacak emel ve amaçların, Rusları kuşku ve kaygılara sevk etmemesi için Panislâmizmin şekil ve esaslarından ve bunların açıklanmasından kesinlikle kaçınılması" gerektiğinin altını çizmektedir. FO 371/4162/E174171, *Weekly Summary of Intelligence Reports*, 9 January 1920, FO 371/4162/E23706, *Weekly Summary of Intelligence Reports*, 2 Ocak 1920.
- 13 İngiliz istihbarat servisi gizli raporlarına göre Mustafa Kemal ve Rauf ile Mısır, İran ve birtakım Arap temsilcileri arasında anti-İngiliz ve Müslümanlık ortak temeliyle birlik üzerine bir toplantı yaptıkları belirtilmektedir. Böyle bir toplantının gerçekleşip gerçekleşmediği Türkçe kaynaklarca doğrulanmamaktadır. Ancak, Ankara, İstanbul'da seçimlere gidilmesi kararının alınması ve Heyet-i Temsiliye içerisinde, Heyet-i Temsiliye'nin seçimlerden sonraki işlevine ilişkin tartışmalar olması, Mustafa Kemal, Rauf ve Ali Fuat'ın bu tartışmalarda yalnız kalması ve 15. Kolordu Komutanı Kazım Karabekir ile 3. Kolordu Komutanı Selahattin Beyin İstanbul'da oluşacak meclisi ve hükümeti meşru saymaları gibi gelişmeler göz önünde bulundurulduğunda böylesi bir toplantıdan haberdar edilmediklerini varsaymak da mümkündür. Bu belgede Osmanlı Halifeliği altında dünya çapında bir İslâm Konfederasyonu kurulmasının hedeflendiği, Mısır, Suriye, Irak, Kafkasya ve Azerbaycan, Afganistan, Tunus ve Fas ve Hindistan'a deleger gönderildiği, Mardin yöresindeki Kürt aşiretlerle ve İbn Raşit, İbn Saud, Barzani ve İmam Yahya ile ilişkiye geçmek üzere ayrıca delegeler gönderildiği belirtilmektedir. FO371/4161/E23680, *Weekly Report*, sayı. 43 20 Kasım 1919; FO371/4162/E174171, *Weekly Summary of Intelligence Reports*, 9 Ocak 1920; DBFP. cilt: IV, de Robeck to Curzon, note. 1, s. 974; DBFP. cilt: IV, Weeb to Curzon, enc., s. 1028-1031.
- 14 Bu gelişmede Bolşeviklerin Ortadoğu ve Kafkasya bölgelerinde emperyalizme karşı bir tavır geliştirmesinin önemli bir payı vardır.
- 15 Bu konuda en önemli göstergelerden birisi 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'dur. Bu kanunun 1876'dan ve 1924'den farkı illere ve bucaklara özerk bir statü ve özel bir kişilik tanınmasıdır.
- 16 Sina Akşin bu malların 2. 10. 1334 tarihinde çıkarılan Emlak-ı Metruke Talimatnamesi'ne göre, bazen muvakkat iskân yoluyla, bazen kamulaştırmayla, bazen fiili el koymayla Müslümanların (muhamir, memur, vs.) eline geçmiş olduğunu belirtiyor.
- 17 Fırat ve Harput arasındaki bölgede, Arappınarı yöresindeki Kürtlerin Türkleri desteklediği; Dersim Kürtlerinin bağımsızlık yanlısı olduğu ve Şeyh Muhamed Basravi'nin ise İngilizleri desteklediği belirtilmektedir. Diyarbakır ve Mardin'deki Kürt aşiretlerinin 1915 Ermeni Tehciri temel alınarak Türklerin yanında yer aldığı. Başkale Kürtlerinin ise İranlı birtakım Kürt aşiretlerinin de katılımıyla İsmail Ağa Simko etrafında örgütlendiği ve bunların Panislâmizmden yola çıkarak bu bölgeye Hıristiyanların dönmelerini engellemek olduğu tanımlanmaktadır. FO371/4157/E23632, *Intelligence Summary*, 4 Mart 1919.
- 18 14 köyü kapsayan Koçgiri İsyanı Topal Osman ve Nurettin Paşa eliyle bastırılmıştır. Ancak Meclis durumu amaç aşan bir eylem olarak nitelendirerek bölgeye bir Heyet-i Tahkike yollamıştır. Bu duruma ilişkin İngiliz kaynakları daha da ileriye giderek, hepsi ikinci grupta bulunan bu bölgenin milletvekillerinin Gernik'te kendi aralarında bir toplantı yaparak Ankara hükümetine karşı bir tavır almaktan yana karar aldıkları belirtilmektedir. FO371/9081/E5965, *Eastern Summary*, sayı: 1173, 5 Temmuz 1923.
- 19 İngiliz kaynakları BMM'nin Koçgiri İsyanı'na ilişkin Komisyon raporunun görüldüğü 10 Şubat 1922 tarihinde BMM'nin "Kürt halkı için özerk bir idareyi kabul" ettiğine ilişkin bir bilgi vermektedir. Bu tarihte ise BMM'ce gizli bir oturum yapıldığına dair bir bilgi yoktur. Ancak yine İngiliz kaynaklarına göre bu dönemde de bölgede çatışmaların yoğun bir biçimde sürdüğü anlaşılmaktadır. FO371/ 9081/E5965, *Eastern Summary*, sayı: 1173, 5 Temmuz 1923; FO371/7881/E3553, *Rumbold to Curzon*, 29 Mart 1922